

ORCID 000-0003-3740-2495

УДК 37(09)

Тетяна Окольніча

ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВА КУЛЬТУРА ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Дослідження процесу соціалізації як одного з формоутворювальних елементів культури в сучасній педагогічній науці набуває стратегічного характеру, оскільки різкі зміни в соціокультурному середовищі змушують людину шукати стійкі еталони і моделі поведінки, які мали б відновити зв'язок поколінь.

Процеси соціалізації в кожному суспільстві мають багатоаспектний характер. Між процесами соціалізації та розвитком самого суспільства існує глибинний смисловий і структурний зв'язок. Тож соціалізація особистості увінчує культурно-історичний шлях нації і водночас спирається на нього.

Поняття «соціалізація» співвідноситься з поняттям «традиція», адже саме традиції дають змогу засвоїти соціокультурний досвід свого народу [5]. Здобутки педагогічної культури нашого народу є яскравим свідченням того, що українці завжди дбали про свій родовід, нагромадили в процесі багатовікової практики величезну кількість цінних психолого-педагогічних знань про дитину, систему засобів, спрямованих на виховання підростаючого покоління.

Самопізнання суспільства досягається спільними зусиллями всіх наук, і насамперед суспільних, до яких належить й історія педагогіки. Одне із завдань історико-педагогічної науки полягає в тому, щоб зробити об'єктивно значущий досвід минулого надбанням сучасності. Тисячолітній досвід дав можливість народній системі виховання відібрати найкращі засоби впливу на дитину. Моральні норми й цінності, закладені в обрядовості, стають регуляторами життя й діяльності особистості. Вивчення народно-педагогічних уявлень східних слов'ян про виховання дитини, її соціалізацію та вміле використання їх у сучасному процесі виховання є актуальною теоретичною та практичною проблемою.

Важливу групу джерел у вивченні

особливостей виховання та соціалізації дітей наших пращурів утворюють етнографічні матеріали, які для історії педагогіки є цінними з фактологічного погляду, адже будь-яке цілісне описання способу життя народу неможливе без урахування його сімейно-побутових інституцій. Для вивчення специфіки виховання важливими є різноманітні обряди, пов'язані з життям дітей, описанням умов проживання, ігор, участі їх у громадському житті общини. За допомогою вивчення досліджень етнографів XIX – початку XX століття можливо реконструювати, хоча б у загальних рисах, картину світу східних слов'ян та виховання їхніх дітей. Цінність етнографічних джерел полягає в тому, що фіксуватися ці матеріали почали з XVII століття, їх цінність зменшується із наближенням до сучасності. Найвагомішими є записи, зроблені в дореформеній Російській імперії (до 1861 р.), оскільки саме вони містять відображення найбільш архаїчних форм. Пояснюється це низьким рівнем міграції сільського населення через кріпосне право. XIX–початок XX століття відзначається підвищенням інтересом до вивчення різнобічних аспектів традиційного життя українського народу, в тому числі і до етнографії дитинства.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що виховання дітей східних слов'ян, зокрема, процес їх соціалізації є малодослідженою історико-педагогічною проблемою.

Значну цінність для вивчення особливостей народної педагогіки мають праці українських етнографів XIX – початку XX століття М. Грушевського, В. Кравченка, Д. Лепких, Й. Лепкого, М. Максимовича, А. Малинки, А. Онищука, О. Потебні, які містять багаті, чіткі й вичерпні описи звичаїв, традицій як складових родинної обрядовості.

Різноманітний матеріал про діяльність молодіжних громад і пов'язані з цим звичаї містять етнографічні записи кінця XIX та початку XX століття, зроблені етнографами

В. Гнатюком, К. Грушевською, М. Дикарєвим, З. Кузелею, В. Камїнським, М. Сумцовим, В. Ястребовим та ін.

У сучасних вітчизняних етнографічних дослідженнях проблеми дотичні до теорії соціалізації молоді, зокрема зміст і специфіку ініціації в українців, питання гендерної соціалізації у дівчат розглядають вчені-етнографи В. Балушок, В. Борисенко, Г. Бондаренко, О. Боряк та ін.

З початку 2000-х років до вивчення етнографії, як джерела народної педагогіки, долучилися Віталій Тельвак та Вікторія Тельвак.

У історико-педагогічних дисертаційних дослідженнях Т. Мацейків (1988) та І. Щербак (2004), автори побічно торкаються вивчення питання виховання дітей східних слов'ян на основі аналізу етнографічних та фольклорних джерел. З-поміж дисертаційних робіт за широтою охоплення проблеми, виокремимо дисертацію О. Радул «Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян VI–XIII століття (у пам'ятках і текстах)» (2014).

Отже, науковий пошук засвідчив, що спеціальних досліджень в яких вивчається діяльність етнографів XIX – початок XX століття та їх вклад у вивчення народної педагогіки східних слов'ян не проводилося.

Мета статті – на основі аналізу етнографічних джерел XIX – початок XX століття виявити особливості входження дітей східних слов'ян в соціум.

У східнослов'янському суспільстві процес соціалізації дитини відбувався природно. Виховання було частиною багатосторонніх суспільних відносин. Діти не стільки готувалися до майбутнього дорослого життя, скільки поступово входили в нього через ускладнення своєї соціальної ролі, залучення до різних сфер діяльності у будні і свята. Особливістю буденного життя була відокремленість чоловіків і жінок. Окремо проводили своє дозвілля і діти – хлопчики та дівчатка. Статеве відокремлення у селянському середовищі, яке існувало ще й у XIX ст., зберігало ознаки архаїчної основи цього явища.

Східні слов'яни застосовували різні форми, різні шляхи залучення дітей до життя в общині. Частина з них існувала ще за часів первісності, інші виникали на етапі розпаду родового ладу, започаткування сусідської общини.

Як зазначає дослідниця Л. Боса, однією з

основних функцій традиційних обрядів (особливо ритуалів «життєвого циклу», пов'язаних з народженням, дорослішанням, створенням сім'ї, смертю) є подолання своєрідного «зазору» між біологічним і соціальним, між культурною реальністю світу людей і фізичною реальністю природного світу [5].

У звичаях і обрядах, які пов'язані з народженням дитини, ще етнограф В. К. Зеленін виділяв три етапи: допологові звичаї та обряди і самі пологи; післяпологові звичаї та очисні обряди для матері і дитини; обрядові дії, що супроводжують і підтверджують приєднання дитини до сім'ї, роду, громади [9, с. 234]. Ми виокремлюємо їх як початкові етапи первинної соціалізації.

Символічне «відділення» дитини від матері, поряд з іншими діями передачі дитини в соціум здійснювали бабки-повитухи. Після народження дитини вона символічно «закріплювала» за нею її стать, «запускаючи програму» чоловічої або жіночої поведінки. В родині наших пращурів малюка зустрічали передусім як нового трудівника – «щоб було охоче й робоче» [6, с. 36].

Однією із функцій народної педагогіки наших предків було забезпечення зв'язку та злагоди між дитиною та її сім'єю. Ці обрядодії здійснювалися для того, щоб встановити зв'язок між батьками та дітьми, закласти почуття поваги в дітей до батьків. Так, для того, щоб забезпечити злагоду та любов у сім'ї, баба-повитуха сповивала новонароджену дитину в одяг батьків: хлопчика в сорочку матері, а дівчинку – батька. Інколи хлопчика замотували в батькову сорочку, а дівчинку – в хустину або сорочку матері [8, с. 188].

Після народження дитині давалося ім'я, що сприяло індивідуалізації дитини та залученню її до суспільства [15, с. 77], насамперед, до сім'ї.

Особливістю виховання дітей у традиційних суспільствах є його соціальна спрямованість. З раннього віку, а особливо з підліткового, дитина поступово залучалася до життя більшого, ніж сім'я, соціального утворення, до общини. Община мала різні соціальні функції, чи не найосновнішою з них була виховна, мета якої насамперед полягала у збереженні й переданні традицій наступним поколінням.

В міру свого дорослішання дитина включалась у нові сфери простору. Східні слов'яни проводили пострижини, коли дитині виповнювався рік. До року волосся не стригли, бо вірили, що воно «погано ростиме», або ж «голова болітиме» [20]. В. Ястребов у статті «Обрядовое пострижение детей» подає цікаві варіанти цієї церемонії записані в Херсонській губернії. За віруваннями селян, обряд, через ряд символічних дій і примовлянь мав вплинути на здоров'я і подальшу долю дитини. Дівчат садили на лаву застелену кожухом вовною догори «щоб коси швидко росли», а хлопців на голу лаву «щоб чуприна не швидко росли» [7, с. 27].

Хоча в язичницький час звичай пострижин не зафіксовано, однак до прийняття християнства він існував повсюди. Це підтверджує інформація, яка стосується першого періоду християнства – X–XII ст., зокрема названі повідомлення руських літописів про постриги князівських дітей, а також засвідчений «Житієм св. Вацлава» постриг чеського князя Вацлава у X ст., а польські джерела XII ст. чітко визначали пострижини звичаєм, що побутував у язичницькі часи [14, с. 184].

У подальші століття, поєднавшись із церковними обрядами, звичай пострижин дітей зберігся у багатьох слов'янських народів. Вірогідно, давні обряди та обряди, записані у XIX ст., різнилися між собою, однак певні елементи давнини збереглися, хоча, ймовірно, відбувалися переважно за звичкою, без надання особливого, давнього, сакрального змісту.

В цей день програмувався і соціальний стан дитини – клали монету під кожух, або кидав на кожух «щоб дитина була багата» [17, с. 30].

Перший обряд, який свідомо запам'ятовувався дитиною і означав її перехід у окрему групу підлітків здійснювався у 7–8 років. Це були пострижини хлопця (дівочий різновид пострижин – обряд урочистого заплітання перших кісок робили у 5 років). У день пострижин хлопця батьки влаштовували ритуальну трапезу, яка узаконювала прилучення його до соціально значимих робіт. Таким чином ритуал пострижин був пов'язаний не тільки з формуванням статевої ідентифікації. В період від трьох до семи років здійснювалися й обряди, що символізували входження дітей в сімейну і громадську трудову діяльність. Ця група ритуалів і завершувала перший етап соціалізації дитини, вона ставала отроком. Завершувався цей

період виділенням хлопця у підпарубки, коли він переставав бути пастухом і починав ходити «на вулицю» [2, с. 57].

Потрапити хлопцю до гурту старших парубків було досить складно. Він перебував певний час у «підпарубках», а оскільки його стан визначався як порубіжний, кандидат підлягав ритуальному кепкуванню і знущанням. У таких формах перевірялись його фізичні і моральні якості, характер, витримка, вміння володіти собою та вміння реагувати на непередбачувані ситуації. Підпарубкам давали образливі прізвиська, виставляли на посміховисько, називали «кашоїдом», «пастухом», казали: «Ще молоко на губах не висохло, а вже до дівчат бігає» [13, с. 165].

Пройшовши період підпарубоцтва, хлопець підходив до етапу випробувань, який мав закінчитися прийомом його в парубки – повноправні члени молодіжної громади. Вік кандидата залежав від його фізичного розвитку і коливався від 14 до 16 років. Однією з ознак дорослості хлопця вважали появу в нього вусів і бороди. Звичаї прийому до парубоцької громади обов'язково включали іспити. Велике значення надавалося випробуванням сили, спритності, сміливості та моральних якостей. Часто випробування включали ритуальні моральні та фізичні знущання, часом досить болісні та небезпечні. Всі ці «знущання» над ініціантами, як відзначає В. Балушок, служили для символічного виділення з соціального світу, і осмислювалися як ритуальна смерть, перед народженням у новому статусі – парубка [19, с. 95]. Поряд з цими була перевірка і професійних трудових знань і навичок. Найбільшого поширення мала перевірка хлопців на косарів. Під час жнив вони показували свої навички, працюючи поряд з досвідченими косарями, повноправними членами громади [19, с. 92]. На Полтавщині навіть існувало прислів'я: «Косар – то вже парубок» [12, с. 142].

В парубоцькій громаді хлопці готувалися стати самостійними господарями, головами сімей, вчилися ремесел у своїх батьків, брали участь у громадських роботах. Парубоцькі громади утворювали особливі товариства: під їх охороною перебували криниці, вони оберігали посіви, пасли коней [4, с. 771]. На вечорницях хлопці вчилися домашнім ремеслам, лагодили кінську упряж, плели рукавиці [1, с. 76]. При цьому до самого одруження парубка чи дівчини

родина була головною ланкою у традиційній соціалізації, а виховання базувалося на засадах народної педагогіки, усталеному соціальному досвіді, традиціях.

Коли в сім'ї було кілька синів, то молодший брат не смів парубкувати до тих пір, поки старший не одружувався, інколи брати вступали до різних громад [3, с. 112,192]. Одним із важливих законів звичаєвого права було: «Старший сказав – закон» [2, с. 57]. Це не обов'язково були батько чи дід, а просто старший за віком, брат чи сусід. Певні стандарти комунікації та поведінки, задані суспільством і культурою, зумовили специфічні форми взаємодії між представниками старшого і молодшого покоління, чоловіками і жінками, родичами, гостями. Старі люди особливо шанувалися. На вулиці, побачивши старого, молодші сповільнювали крок, знімали шапку і поспішали вклонитися. Якщо хто-небудь з дітей чи юнаків порушував зазначені норми етикету, то це не проходило непоміченим. Роль батька і матері у вихованні дітей була визначальною.

Молодіжні громади були частиною спільноти, а отже й шляхом соціалізації особистості після сім'ї в період дорослішання. Саме в них відбувалось приєднання молоді до духовних здобутків і моральних цінностей.

Аж до початку ХХ століття молодіжна громада, за своїм змістом посідала виняткове місце в соціалізації молодого покоління. На початку ХХ століття на Поліссі і Полтавщині етнографами зафіксовано існування особливих громад підпарубчаків та переддівок оформлених за зразком дорослої молодіжної громади [9, с. 105].

Етнографами описані різноманітні форми розваг молоді: вулиці, досвітки, вечорниці, вечірки, музики, кутки, колодки, вигін, поляна. Збереження народних форм розваг молоді аж до ХХ ст. свідчить як про їхнє давнє походження, так і про традиційну стійкість культури. На вечорницях процес соціалізації молоді набуває якісно нових вимірів, оскільки змінюється його загальна спрямованість. В цей період молодь отримувала певну свободу дій, вже не перебуваючи під постійним контролем у батьків, акцент зміщується з трудового виховання на сферу комунікативну, провідною темою стає одруження [9, с. 237].

На вечорницях не лише закріплювались вже здобуті трудові навички, але й з'являлась

можливість для обміну досвідом: саме тут дівчата запозичували та вдосконалювали візерунки вишивок, змагались у кількості та якості напряденого. Тут дівчата могли краще пізнати протилежну стать, опанувати стиль та форми поведінки, властиві дорослим, здобути певні знання та досвід у сфері особистих стосунків. М. Сумцов наголошував, що проведення молоддю спільного часу на вечорницях задовольняло «важливу потребу попереднього знайомства осіб, котрі бажають з'єднатися шлюбним союзом» [16, с.18].

Практично всі турботи, пов'язані з влаштуванням вечорниць покладались на дівчат: вони визначали місце щоденних зібрань (хату), домовлялися з господарями, забезпечували продукти для приготування спільної вечері. Крім того, дівчата зобов'язані були дбати про чистоту у вечорничній хаті [12, с. 142].

У процесі соціалізації дівчата, на відміну від юнаків, проходили лише окремі ритуали посвячувального характеру, які були спрямовані, передусім на майбутню роль дівчини як матері та вмілої господині.

А. Кирко, описуючи процес гендерної соціалізації дівчат в українському традиційному суспільстві у ХІХ – на початку ХХ ст. відзначила, що процес соціалізації дівчат передбачав декілька етапів, кожен з яких мав окрему мету. На першому етапі відбувалось формування соціальних параметрів майбутніх якостей дівчинки в ролях матері та господині. Наступний етап соціалізації був спрямований на закріплення цих установок через ігри та іграшки, а також через практичне залучення дівчаток до жіночої сфери господарсько-виробничої діяльності і ремесел [11, с. 345].

Первинна соціалізації для молоді завершувалась весільними обрядами. Помітний внесок у збирання й дослідження особливостей весільних обрядів наших пращурів, зробили дослідники Мефодій Рябий та Настя Присяжнюк [18, арк. 3]. Дослідники зазначають, що весільні обряди містили в собі архаїчні світоглядні уявлення, етичні та моральні норми, увібрали в себе цілий ряд випробовувань, які завершували процес соціалізації індивіда і означали остаточне включення його у життя общини.

Ключовим моментом весілля був обряд покривання молодої, що символізував остаточний перехід дівчини до громади жінок.

Подальшій вторинній соціалізації нареченої сприяв комплекс післявесільних обрядів.

Логічним завершенням етапів життя людини в обрядовій культурі українців були поховальні обряди. Смерть члена родини у слов'ян сприймалась як велике горе, але водночас як перехід у статус «померлого предка», який і далі опікувався родом [8, с.34].

Активну участь у поховальних обрядах (аж до XIX століття) брала сільська парубоцька громада, яка і сама відносилась до «перехідного» прошарку в традиційному соціумі.

Наведені факти дозволяють зробити висновок, що родові й общинні зв'язки в рамках традиційної культури були найбільш актуальними і значущими. Тому на соціалізацію особистості впливали сім'я та громада. З'ясовано, що процес соціалізації дитини у східних слов'ян відбувався як поступове, ступеневе оволодіння складною ієрархічною поведінковою системою, властивою для культурної традиції східних слов'ян, яка включала оволодіння дитиною знаннями, правилами, нормами і цінностями.

Вивчення етнографічних пам'яток засвідчує, що соціальне зростання дитини у східних слов'ян відбувалося у процесі їх життєдіяльності. Діти поступово залучалися до життя общини через ускладнення своєї соціальної ролі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балущок В. Г. Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян / В. Г. Балущок. – Львів-Н-Йорк.-1998. – 215 с.
2. Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа / Г. Бондаренко // Хроніка. – 2000. – 1993.- №1-2.- С. 56-68.
3. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні (Історико-етнографічне дослідження) / В. К. Борисенко // К.: Наукова думка. – 1988. – 192 с.
4. Боржковский В. «Парубоцтво», как особая группа в малорусском сельском обществе / В. Боржковский // КС. – 1887.- . №8.- С. 771.
5. Боса Л. Г. Соціалізація української молоді кінця XIX- початку XXI століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 /Любов Григорівна Боса; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2007. – 19 с.
6. Быт малорусского крестьянина. (Преимущественно в Полтавской губ. // Этнографический сборник издаваемый Императорским РГО. – С-Пб, 1858. – С. 36.
7. Грушевський М. Пострижини і інші обряди відправлені над дітьми й підлітками / М. Грушевський // Первісне громадянство. – 1926. – Вип 1-2. – С. 25-40.
8. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с. (Перше видання – 1906 р.)
9. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. Пер. с нем. К. Д. Цивиной. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
10. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – 279 с.
11. Кирко А. Этнографический взгляд / А.Кирко. – М., Вестник Имп. РГО,1857.- Т.20.- 456с.
12. Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщин / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1907. – Т. IX. – С. 142.
13. Милорадович М. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. / М. Милорадович // Сб. Харьковского историко-филологического общества. – Х., 1897. – Т.16. – С. 164-223.
14. Нидерле Л. Славянские древности / Л. Нидерле / Пер. с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова. Предисл. П. Н. Третьякова. Ред. А. Л. Монгайт. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 450 с.
15. Радул О. С. Шляхи залучення дитини в суспільні відносини у давніх слов'ян (VI-XIII ст.) / О. С. Радул // Рідна школа. – 2007. – № 1. – С. 76-78.
16. Сумцов Н. Ф. Культурное переживание / Н. Ф. Сумцов. – К.,1890. – 403 с.
17. Терещенко А. В. Быт русского народа / А. В. Терещенко. – М.: Русская книга, 1999. – 586 с. (Переиздание: т. I-IV. – М., 1847-1848).
18. Українське весілля в с. Погребище Вінницької обл. 1900 – 1960 рр. в записях Н. А. Присяжнюк та М. Рябого // ДАВО – Ф.Р 5105. – Оп.1. – Спр.46. – Арк. 2-3.
19. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные В. Ястребовым в Александрийском и

Елисаветградском и уезде Херсонской губернии / Одесса. -1894. - 202 с.

20. Щербак І. М. Діти в обрядах та віруваннях українців XIX - початку XX ст. (статевіковий аспект традиційної культури): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інна Михайлівна Щербак; НАН України. - К., 2004. - 19 с.

REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED

1. Balushok V.H. Obriady initsiatsii ukraintsv ta davnikh slovia / V.H.Balushok. - Lviv-N-York.-1998. - 215s.
2. Bondarenko H. Vid khlopchyka do muzha / H.Bondarenko // Khronika. - 2000. - 1993.- №1-2.- S.56-68.
3. Borysenko V. K. Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini (Istoryko-etnografichne doslidzhennia) / V.K.Borysenko // K.: Naukova dumka. - 1988. - 192s.
4. Borzhkovskiy V. "Parubotstvo", kaku osobaia hruppa v maloruskom selskom obshchestve / V.Borzhkovskiy // KS. - 1887.- . №8.- S.771.
5. Bosa L.H. Sotsializatsiia ukrainskoi molodi kintsia XIX- pochatku XXI stolittia): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05 /Liubov Hryhorivna Bosa; Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. - K., 2007. - 19 s.
6. Byt malorusskogo krestyanina. (Preimushchestvenno v Poltavskoy gub. // Etnograficheskiy sbornik izdavaemyy Imperatorskim RGO. - S-Pb, 1858. - S.36.
7. Hrushevskiy M. Postryzhyny i inshi obriady vidpravliuvani nad ditny y pidlitkamy / M.Hrushevskiy // Pervisne hromadianstvo. - 1926. - Vyp 1-2. - S.25-40.
8. Hrushevskiy M. Dytna u zvychaiakh i viruvanniakh / Marko Hrushevskiy. - K.: Lybid, 2006. - 256 s. (Pershe vydannia - 1906 r.)
9. Zelenin D. K. Vostochnoslavianskaya etnografiya / D. K. Zelenin. Per. s nem. K. D. Tsivinoy. - M.: Nauka, 1991. - 511 s.
10. Istoricheskie pesni malorusskogo naroda s obyasneniyami VI. Antonovicha i M. Dragomanova. - K., 1874. - 279s.
11. Kirko A. Etnograficheskiy vzglyad / A.Kirko. - M., Vestnik Imp. RGO,1857.- T.20.- 456s.
12. Kuzelia Z. Dytna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho naroda. Materialy z poludnevoi Kyivshchyn / Z.Kuzelia // Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. - 1907. - T. IX. - S. 142.
13. Miloradovich M. Narodnye obryady i pesni Lubenskogo uezda Poltavskoy gubernii, zapisannye v 1888-1895 g. / M.Miloradovich // b. Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. - X., 1897. - T.16. - S.164-223.
14. Niderle L. Slavyanskije drevnosti / L. Niderle / Per. s cheshskogo T. Kovalevoy i M. Khazanova. Predisl. P. N. Tretyakova. Red. A. L. Mongayt. - M.: Izd-vo inostrannoy literatury, 1956. - 450 s.
15. Radul O. S. Shliakhy zaluchennia dytny v suspilni vidnosyny u davnikh slovia (VI-XIII st.) / O. S. Radul // Ridna shkola. - 2007. - № 1. - S. 76-78.
16. Sumtsov N.F. Kulturnoe perezhivanie / N.F.Sumtsov. - K.,1890. - 403s.
17. Tereshchenko A. V. Byt russkogo naroda / A. V. Tereshchenko. - M.: Russkaya kniga, 1999. - 586s. (Perezidanie: t. I-IV. - M., 1847-1848).
18. Ukrainske vesillia v s. Pohrebyshe Vinnytskoi obl. 1900 - 1960 rr. v zapysakh N.A. Prysiazhniuk ta M.Riabohe // DAVO - F.R 5105. - Op.1. - Spr.46. - Ark. 2-3.
19. Yastrebov V. Materialy po etnografii Novorossiyskogo kraja, sobrannye V. Yastrebovym v Aleksandriyskom i Yelisavetgradskom i uезде Khersonskoy gubernii / Odessa. -1894. - 202s.
20. Shcherbak I. M. Dity v obriadakh ta viruvanniakh ukraintsv XIX - pochatku XX st. (statevovikovyi aspekt tradytsiinoi kultury): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.05 / Inna Mykhailivna Shcherbak; NAN Ukrainy. - K., 2004. - 19 s.